

Олена Походяща (Київ), зав. сектору
Національного музею історії України,
кандидат історичних наук

До історії створення епітафій на честь В.Кочубея та І.Іскри

Епітафії на честь козацької старшини є унікальними історичними пам'ятками. Цінність таких пам'яток у їх інформативності, у відображенні відношення автора та співвітчизників до спочившого. Традиція використовувати епітафії в Україні була запозичена з італійської та польської культур, а зародилася ще в стародавньому

Єгипті. В українській культурі епітафії трансформувалися з хоругв (не враховуючи запорозькі хоругви) та ктиторських портретів з написами, увібравши традиції іконопису та скульптурних надгробок. За своїм цільовим призначенням епітафіони в образотворчому мистецтві межують із панегіриками та донаторськими портретами, однак створювалися вони уже після смерті людини. У більшості випадків епітафії замовлялися родичами спочившої людини, містили біографічні данні про людину і його заслуги перед вітчизною. Разом із написами можна було побачити портретне зображення, герб, символічно-алегоричні композиції, що уособлювали життя та смерть (епітафії на честь генерального обозного Василя Борковського, возного Андрія Чечеля). В Україні існував дуже пишний поховальний обряд, у склад якого входило виготовлення портрету з померлого і несіння його за домовиною. У якості стаціонарного джерела, як і надгробкові портрети, їх ставили на могилі небіжчика під час проведення молебну. Після проведення поховального обряду епітафія заносилася до церкви або рідше зберігалася в родині небіжчика. На козацьких надгробкових корогвах XVII ст. на честь гетьманів Б.Хмельницького, Т.Хмельницького, П.Сагайдачного поруч із зображенням писався рік смерті та святе письмо або біографічні данні. Метою надгробкових портретів та епітафій було увічнити пам'ять про близьку людину. Особливого розповсюдження традиції поховального культу відобразилися в українському мистецтві XVIII ст. [33, с. 11–12].

Розглянемо епітафії (або епітафіони), присвячені двом представникам козацької старшини: генеральному судді В.Л. Кочубею (1640–1708) та полтавському полковнику І.І. Іскрі (?–1708). Епітафіони є відображенням трагічної події – їхньої страти після тривалих мученицьких допитів. Не беремося засуджувати чи виправдовувати страчених у результаті їх доносу Петру I про таємні зносини гетьмана І.Мазепи з поляками і шведами. Не маючи доказів за наказом Петра I В.Кочубей та І.Іскра були передані до рук І.Мазепи і після жорстоких тортур страчені 15 липня 1708 р.: «посечены при обозе войска козацкого на Борщаговце Белой Церкви июля 15 дня 1708 року» (тепер с. Погребищівського р-ну Вінницької обл.). Через три дні, 17 липня 1708 р. вони були перепоховані на території Києво-Печерської лаври біля Трапезної церкви [34, с. 72].

Є декілька припущень, чому для місця поховання через три дні після страти було обрано саме Києво-Печерську лавру, а не якесь інше місце. Одна із них – це вірогідність, що цьому посприяли родичі В.Кочубея, викупивши місце на території монастиря [9, с. 77]. В усякому разі, православна церква підтримала таке рішення. В час поховання праведників настоятелем Києво-Печерського монастиря був архімандрит Іосаф Краківський (з 1697 р. до 15 серпня 1708 р.), який і дав дозвіл на поховання В.Кочубея та І.Іскри в своїй обителі, визначивши місце біля головної Лаврської церкви. Крім талантів писарських та дипломатичних В.Кочубей мав добре серце та був великим благодійником, що потім успадкували його сини. Коштом генерального судді були збудовані церкви не тільки на Полтавщині (у м. Полтава, с. Диканька та с. Жуки), а й Трьохсвятительська церква у м. Києві при Софійському соборі [25, с. 530]. Полтавський полковник І.І. Іскра – свояк В.Кочубея також був донатором багатьох храмів на Полтавщині. Слід відмітити аполітичність та

прогресивність поглядів монахів Києво-Печерського монастиря того часу. Поруч із цим захороненням всупереч заборонам царського уряду на стінах Успенського собору ченці зберігали портрет свого ктитора, гетьмана-«зрадника» І.Мазепи [30]. Текст епітафії на надмогильній плиті В.Кочубея та І.Іскри XIX ст. перенесено з деякими змінами з напису на камені, що був на могилі після поховання. Вірші епітафіона друкувалися неодноразово у літературі XVIII-XIX ст. [23, с. 717-719], однак жодного разу не поставало питання про з'ясування авторства віршів на честь В.Кочубея та І.Іскри. Перші вірші на надмогильній епітафії були написані на “західно руській мові попередніх часів та з силабічним складом тодішнього віршування”, із за чого їх було важко читалися відвідувачами. Текст епітафіона з 1708 р. при друкуванні в різних виданнях видозмінювався у мовній стилістиці, сам же зміст попереднього тексту зберігся з невеликими змінами. Саме такі видозміни тексту стають у нагоді при атрибуції епітафії. Дослідження М.Максимович дають можливість прослідкувати динаміку відозмін стилістики тексту. Під час створення епітафіона 1708–1709 рр. на могильному камені вірші звучали так:

“За уданемъ Мазепы, в Всеведчий правый!

Посечены заставшее топором во главы...”.

Пізніше, у 1791-1817 рр. в друкованих виданнях ця фраза має зміни:

“Злу даньемъ Мазепы, все вечно правы,

Посъченны zostавше топоромъ во главы...”.

А у 1865 р. Л.І. Похилевич запропонував таку версію вірша:

“Злыденнымъ Мазепой мы, вечно правы...”.

У 1866 р. М.Максимович відновив попередній напис епітафіона і опублікував його у “Епархиальных новостях” [23, с. 718].

В образотворчому мистецтві створення епітафій є унікальним симбіозом живопису та літературного жанру. На сьогоднішній день відомо три епітафії на честь В.Кочубея та І.Іскри, виконаних олійними фарбами на полотні.

1. Перша з відомих епітафій була створена на честь генерального судді В.Кочубея (НМІУ, інв. № М-139) незадовго після його страти (Іл. 1). За браком документації із упевненістю важко визначити точне джерело походження твору, однак відомо, що він був власністю Київського воєнно-історичного музею (під № 76) та 15 січня 1918 р. Воєнно-історичне товариство проводило переписку із Кочубеями і закликала посприяти у зібранні коштів та експонатів для музею. Організовувались екскурсії до Полтави на чолі командира 10-го Стрілецького полку Є.Новицького. В.Модзалевський допомагав встановити родословну Кочубеїв та Іскр, та віднайти їх нащадків. За декілька місяців до закриття Київського воєнного історичного музею епітафіон був переданий до Київського музею старожитностей та мистецтв з [1, арк. 9]. В Музеї українського мистецтва (колишня назва Київського музею старожитностей та мистецтв) епітафія зберігалася до 1937 р., доки не була передана до Центрального історичного музею (нині Національний музей історії України, далі НМІУ) (акт від 23.10.1937 р.).

Складається епітафіон на честь В.Кочубея із зображальної та текстової частин. Вгорі Епітафіона знаходиться символічна картина із глибоким філософським зміс-

том, на якій річка умовно розподіляє картину на дві частини. Ліва частина уособлює життя, де намальовані зелені хвойні дерева, на горизонті - ясне небо рожево-блакитних кольорів. Права сторона картини символічно уособлює смерть: посередині внизу - зломлене дерево із гербом Кочубеїв, що уособлює зламане життя Василя Леонтійовича та родинну трагедію, яблуневе дерево із білими плодами – символ гріха, зрадництва та відступництва, угорі - велика темна хмара, на тлі якої образ херувиму у вигляді дитячої голови, що споглядає униз. Вгорі темні хмари, посередині яких у горі розвиднюється сонце – символ сходження Св. Духа, надія на спасення душі спочившого. Отже, на епітафії зображена символічна картина, яка уособлює дві протилежності – добро і зло, життя та смерть, щирість та зраду. Символічні та алегоричні композиції в українському мистецтві XVIII ст. були як правило змістовними і мали моралістично-повчальний характер. Символічні образи були не абстрактними, а зрозумілими та уживаними в народному мистецтві [11, с. 43].

Внизу епітафії на фоні гармат та прапорів зображена центральна частина герба В.Кочубея – стилізоване червоне серце із двома хрестами на блакитному фоні. Це зображення із девізом «*Elevor ubi consumer!*» (піднісся після загибелі) було додане до герба Кочубеїв Петром I після страти Василя Леонтійовича. У XVIII ст. геральдика тісно межувала із емблематикою. Герби зображалися на портретах, документах, печатках, посуді, зброї, на фасадах церков, костелів та інших архітектурних спорудах. Так, герб В.Кочубея був присутній на київському храмі Трьох святих, який він побудував власним коштом у 1695 р. Це була дерев'яна церква, яка простояла до 1765 р., на місці якої коштом Наталії Довгорукої була побудована цегляна церква [8, с. 114–117].

Зліва від герба – зображення Архангела Михаїла в золоченому одязі, в лівій руці якого білий прапор із символічним серцем, подібний тому, що зображений на гербі В.Кочубея. В правиці Архангела – меч, піднятий вістрям до гори; праворуч та ліворуч від нього зображені у повітрі, ніби відкинуті, символи козацької влади - пернач та булава. Зображення Архангела Михаїла – герб м. Києва може вказувати на зв'язок епітафії із цим містом. Однак в цьому випадку зображення Архангела Михаїла має більш глибокий зміст, ніж герб міста Києва, на що нам вказують написи із Святого письма зверху зображення, де ототожнюється Архангел із Богом: «*Ибо есть Ангел сидящий одесную тебя...*» (Євангелії від Матфея 26:64). Праворуч зображена символічно смерть у вигляді скелета людини із чорним прапором. Внизу зображення напис: «*Умиращий праведник не погибнет навеки*». Ці композиції переживали сильний підйом у європейському мистецтві ще з XVI ст., коли люди сподівалися кінця світу, що відобразилося в незчисленних алегоріях і символічних картинах на тему «життя та смерть» [33, с. 157]. Розглянута композиція із Архангелом Михаїлом та смертю представляє дві групи протилежних емблем, які складають відому алегорію «*суета суета*». В таких композиціях моралістичне стояли навіть вище художнього. Виконання людського тіла та скелету було обов'язковим під час першої стадії навчання у майстерні Києво-Печерської лаври і здобуло широкої популярності серед її учнів у 20-50 рр. XVIII ст.[11, с. 73]. Цей факт нашої думки, що епітафійон малювався талановитим художником, який пройшов початкову стадію навчання в київській лаврській художній майстерні.

Між зображеннями посередині полотна назва: “Епітафіон Ея Імператорскаго Вел-
личества Войска Запорожскаго Полковнику Его Высокородію Василю Кочубею”
та нижче вірші самої епітафії церковнослов’янською мовою першої половини XVIII
ст. у 54 рядки на два стовбці, які описують історичні події - причини страти полтав-
ського судді. Внизу епітафії підпис автора: “Павел Волховський” має незначні осип-
ання фарбового ґрунту, що видозмінило прізвище на “Болхоський” і призвело до
помилки в інвентарних книгах НМІУ. Подальше дослідження встановило, що автор
тексту Павло Волховський – протоієрей Миколаївської церкви м. Полтави, ктиторм
якої був В.Кочубей. Вірогідно, що Павло Волховський і є той невідомий священик
села Диканьки, автор “Записки о Кочубее и Искре із тропарем”, написаної у 1708 р.
[2, с. 22]. Наш сучасник, дніпропетровський священик Свято - Володимирівського
храму Георгій Вольховський досліджував родословну гілку Вольховських в архівах
Херсона, Полтави та Харкова. Рід Вольховських-священників походить саме від ав-
тора нашої епітафії – протоієрея Павла Вольховського (?-1764). При ньому була від-
будована Миколаївська церква у Полтаві, в якій він став першим її настоятелем. Його
брат Георгій (Афанасій I) був рукопокладений у сан священика у цій Свято-
Миколаївській церкві. У протоієрея Павла була велика родина: дочки Анастасія і
Маріамна, сини Андрій, Федір (майбутній Афанасій II) та Адріан (дід генерала та лі-
цейського товариша О. Пушкіна – Володимира Вольховського) [26].

Художнє виконання епітафіону перекикається з творчістю Самуїла (Неділка),
що навчався у Києво-Печерській лаврі і орієнтовно в 50-х роках XVIII ст. відкрив
малярську школу в полтавському Хресто-Воздвиженському монастирі. У 40–50
роках у цьому храмі працював В.Реклинський, який, певно, також навчав Самуїла
художній майстерності [8, с.114]. Собор монастиря закладено у 1689 р., а будівни-
цтво розпочато у 1699 р на кошти генерального судді Василя Леонтійови-
ча Кочубея. Хресто-Воздвиженський монастир став самим північним серед полко-
вих монастирів Гетьманщини XVII ст. В травні 1709 р. монастир був резиденцією
Карла XII. Після страти В.Кочубея собор добудовував його син полтавський пол-
ковник Василій Кочубей. Точних відомостей про дату завершення будівництва не-
має (1709, 1756 рр.), та освячений він був у лютому 1756 р. Цей семикупольний со-
бор є одним з самих кращих зразків українського бароко. В келіях монастиря
заходився зал, стіни якого були завішані, неначе шпалери, картинами на полотні і
дереві із сюжетами на біблійську та історичну тематику.

Отже, ми можемо припустити, що епітафіон належить до ранньої творчості Са-
муїла (Неділка), створений в іконописній школі Хрестовоздвиженського монастиря
в 40-50 рр. XVIII ст. для церкви, ктиторм якої був В.Л.Кочубей. Пізніше Самуїл
досяг такого високого художнього рівня, що у 1762 р. йому було запропоновано
митрополитом Арсенієм Могилянським очолити малярню Софійського собору [11,
с. 74]. За постійне обслуговування родини Долгоруких, що було неприйнятне для
монаха, у 1767 р. Самуїла було вислано до Максаківського монастиря [8, с. 117].
Самуїл виконував переважно ктиторські портрети та символічні твори. Епітафіон з
колекції НМІУ має схожі художні риси із картиною “Древом життя” - роботи Са-
муїла 1767 р. (НХМУ). Картина є алегорично-розповідним твором із бандеролями

(стилізованими стрічками із написами), розміщеними по всьому полотну - біля портретованої Н.Долгорукої, на фоні дерева-розп'ятті. На представленому епітафіоні на честь В.Кочубея на тлі зображення є подібні бандеролі із написами: "Возвешавши Духу святому веде тако древо садженне приисхадиших вод", "У торжества бурним смерти ветром угори либаискіа кедра благовонный".

Наявність окремої епітафії на честь В.Кочубея без згадування страченого разом з ним І.Іскри наводить на думку, що вона була написана на замовлення родини Кочубеїв. Отже, вірогідніше усього, що епітафій був написаний для однієї з церков с. Диканька або для Покровської церкви с. Жуки (родові села Кочубеїв). В Покровській церкві с. Жуки зберігався одяг страченого В.Кочубея та його натрунний портрет (нині в Полтавському краєзнавчому музеї), з чого ми можемо припустити, що розглянутий епітафій також походить саме з с. Жуки. Наявність донаторського та посмертного портрету у церкві було звичною річчю у XVIII - поч. XIX ст., однак наявність сорочки свідчила про те, що Василя Леонтійовича почитали як святого-великомученика.

Розглянута епітафія є симбіозом розвитку та піднесення художньої та літературної творчості українського народу доби бароко середини XVIII ст., так званий вид "емблематичної поезії" у мистецтві. Використання контрастних фарб – червоного, білого, чорного підвищують емоційне сприйняття твору.

2. Другий епітафій на честь Василя Леонтійовича Кочубея є точною копією попереднього. З 15 січня 1918 р. полотно було передано з Київського воєнно-історичного музею до Художньо-промислового музею старожитностей та мистецтв [1, 9], а у травні 1950 р. – до Музею історії Полтавської битви [Наказ МКУ від 9.05.1950 р.], в якому зберігається і сьогодні (інв. № 117).

Виготовлений він на замовлення Воєнно-історичного товариства у молодого, але талановитого українського художника Карпа Дем'яновича Трохименко (1885-1979 рр.). Воєнно-історичне товариство могло замовити полотно у 1909 р., коли проводило підготовку до святкування 200-чя Полтавської битви. У 1902-1910 рр. Карпо Дем'янович навчався в Київському художньому інституті у І.Селезньова, а у 1910-1916 рр. отримав освіту в Петербурзькій академії мистецтв у М.Самокиша. В ранній період творчості писав картини на батальні теми, відтворював історичні події, що відбувалися на селі, присвячував роботи братерській дружбі українського та російського народів [28, с. 231–232]. Отже, вибір Товариства випав на баталіста К.Трохименка не випадково. Він із задоволенням скопіював епітафій на честь Василя Кочубея, ретельно виписавши кожну деталь твору.

3. Третій відомий нам епітафій на честь В.Кочубея та І.Іскри з колекції НМІУ (іл. №2) був створений також до святкування 200-я Полтавської битви у Києві (інв. № М-140). Зв'язок епітафій на честь В.Кочубея із Музею історії Полтавської битви та В.Кочубея та І.Іскри з НМІУ очевидний. Хоча твори різні за композицією, однак майже однакові за розміром і мають ідентичне зображення у нижній частині - герб В.Кочубея на тлі гармат, ядер та прапорів. Коли К.Трохименко доручили виготовити епітафій на честь В.Кочубея та І.Іскри, він використав лише герб В.Кочубея, який був зображений на вище розглянутій копії. З наукового погляду

вірно було б побачити поруч із родинним гербом Кочубеїв герб родини Іскр – «Копач» (на червоному щитку соколине крило на пташиній лапі).

Організацією святкування 200-я Полтавської битви займався Київський відділ Російського військово-історичного товариства. Під час святкування 27 червня 1909 р. планувалося проведення панахиди на могилі В.Кочубея та І.Іскри біля Трапезної церкви Києво-Печерської лаври, а у випадку поганої погоди – проведення церемонії у церкві. Отже, вірогідніше усього, що епітафіони були замовлені Київським воєнно-історичним товариством у К.Трохименко для проведення молебну, а потім передані до Київського воєнно-історичного музею. За епітафію на честь В.Кочубея та І.Іскри вони заплатили, згідно напису на зворотному боці епітафії: «50 крб», що на той час було вагомою сумою. Для двадцятичотирьохрічного Карпа Трохимовича це було дуже вдале замовлення. Наприклад, художнику Саратовському за картини циклу «Полтавська битва» товариство заплатило у 1909 р. 1 руб. 25 коп. [29, с. 55].

Цінність епітафії у тому, що крім епітафіального вірша у верхній частині зображена історична картина страти, на якій посередині в молитовній позі, схрестивши руки, зображені В.Кочубей з І.Іскрою в українських вишиванках. Біля них кат із сокирою, а навколо – натовп людей, які споглядають за стратою. Портретні зображення на цьому полотні наближені до реалістичних, автор, який створював цей твір мистецтва через 200 років після їх страти вніс свої відчуття, передав трагізм події і в той же час, відобразив засобами мистецтва повагу народу до В.Кочубея та І.Іскри. Посередині твору – текст епітафіона: “Его Царського Пресвітлого Величества Войска Запорожского Суд Генеральному Василию Кочубею и Іоану Іскре Полковнику...”, а в самому низу напису зазначається дата і місце страти (15 липня 1708 р. біля Білої Церкви на Борщагівці) та поховання (17 липня 1708 р. на території Успенської церкви Києво-Печерської лаври). Вірші художник використав для цього епітафіона, що написані на надмогильній плиті В.Кочубея та І.Іскри.

Епітафій зберігався в Київському воєнно-історичному музеї до його закриття (1918 р.) під інвентарним номером «75», який написаний чорною фарбою із зворотної сторони полотна. Місце перебування епітафії з 1918 р. невідомо, однак у 1924 р. вона надійшла до Всеукраїнського музею ім. Т.Шевченка. До Центрального історичного музею (НМІУ) була передана з Музею українського мистецтва у 1937 р. (акт від 23.10.1937 р.).

Подібні епітафії містили інформацію не тільки про самих портретованих, а й мали розповідний характер про події та ставлення до них майстра та народу, і навіть про місце створення. На Борщагівці на місці загибелі В.Кочубея та І.Іскри у 1908 р. громадою було встановлено пам'ятник та планувалося спорудження церкви. З цього приводу художником-різьбярем О.Бялковим також була виготовлена картина із зображенням страти козацьких старшин, [7, с. 18] однак за художнім виконанням вона різниться від нашого епітафіона. У Києві ініціатором конкурсу на будівництво пам'ятника на честь В.Кочубея та І.Іскри виступило Київське відділення Російського воєнно-історичного товариства. Комісію з будівництва пам'ятника очолив архімандрит Адріан – монах Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Спорудженням пам'ятника займався штабс-капітан П.Самсонов. Фігури було відлито з стріляних гільз та встановлено біля Микільських воріт у 1914 р.

П.Волховський, Самуїл (Неділко). Епітафій на чест В.Кочубея. Полотно, олія. 112 x 50 см. 40-50-ті рр. XVIII ст. НМІУ. Інв. № М-139.

Розглянуті епітафіони є пам'ятками українського мистецтва, що відображають історичні події часів І.Мазепи та Петра І. Майстри творів донесли засобами мистецтва до сьогодення повагу та безграничну любов українського народу до козацьких старшин В.Л.Кочубея та І.І.Іскри. Епітафій на честь В.Кочубея середини XVIII ст. має символічно-розповідний характер, насичений алегоричними зображеннями і відноситься до яскравих зразків українського бароко (Іл. №1). Епітафій на честь В.Кочубея та І.Іскри роботи К.Трохоменко, написаний до святкування 200-чя Полтавської битви, також цікавий як для мистецтвознавців, так і для істориків (Іл. №2). Епітафії є визначними творами мистецтва українського народу середини XVIII–початку XX ст. і мають ввійти в обіг української іконографії, сфрагістики, емблематики, геральдики та інших спеціальних історичних дисциплін.

К.Трофименко. Епітафійон на честь В.Кочубея та І.Іскри. Полотно, олія, 113 x 51 см. Біля 1909 р. НМІУ. Інв. № М-140.

Список літератури

1. Акти видачі експонатів з колишнього історичного музею/ Архів НХМУ. Справа № 8/135. – Арк. 254.
2. Записка, хранящаяся в с. Диканька в Приходской церкви, написанная 1708 г. тогдашним священником // ІР НБУВ. – Ф. У. – Сп. 855. – Арк. 2.
3. Клепацький П. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв. – Полтава, 1928. – Т. 1. // ІР НБУВ. – Ф. Х. – Сп. 8438. – Арк. 224.
4. Клепацький П. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв. – Полтава, 1929. – Т. 2. // ІР НБУВ. – Ф. Х. – Сп. 8439. – Арк. 309.
5. Клепацький П. Нариси з історії Диканського маєтку Кочубеїв від половини XVII до половини XIX ст. – Полтава, 1928. // ІР НБУВ. – Ф. Х. – Сп. 17465. – Арк. 209.
6. О казни Кочубея и Искры и преследованиях их семейства. Копия 1708 г. // ІР НБУВ. – Ф. Х. – Сп. 8438. – Арк. 224.
7. Адриан, Архимандрит. Памяти Кочубея и Искры, героев объединения Руси Православной Киевской и Московской. Венок к памятнику по поводу 200-летию с дня их мученической кончины. - К., 1911. – 37 с.
8. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л., 1981. – 256 с.
9. Добросердова Л.О. Поховання останків І.Іскри та В.Кочубея в Києво-Печерській лаврі // Могилянські читання. – 2000. – с. 76 с 77.
10. Долгоруков П.В. Российская родословная книга. – СПб., 1855. – Т. 2. – С. 92.
11. Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. – К., 1983. – 180 с.
12. Костоваров М.І. Галерея портретів. – К., 1993. – 326 с.

13. Костоваров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М., 2004. – Кн. 3. – 672 с.
14. Кочубей // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 томах. 1890—1907 – СПб. – Т. 82.
15. Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // Визвольний шлях. – 1982. - № 12. – С. 1474–1481.
16. Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // Визвольний шлях. – 1983. - № 1. – с. 75–66.
17. Курдиновский В. Василий Леонтьевич Кочубей в рассказе его современника 1708 г. / Российская старина. – 1883. - Т. 40. – № 12. – С. 499–504.
18. Лазаревский А.Л. Где тепер находится могила Кочубея и Искры ? // Киевская старина. – 1898. – Т.62–63. – С. 23–24.
19. Лазаревский А.Л. Кочубей // Русский Архив. 1876. – Т.3. – С. 438–460.
20. Лазаревский А.М. Очерки малороссийских родов. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. Искры // Русский архив. - 1875. – Т. 3. – Кн. 8 – С. 300.
21. Лазаревский А.Л. Судьба наследства полковника Искры, казненного Мазепой // Киевская старина. – 1883. – № 11. – 519–520 с.
22. Лазаревский А.Л. Суды в старой Малороссии // Киевская старина. – 1888. – Т. 62–63. – № 7–8. – С. 75–110.
23. Максимович М.А. Надгробные стихи Кочубею и Искре // Епархиальные ведомости. – 1866. – № 23. – С. 717–719.
24. Милорадович Г.А. Не узнанная рукопись // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – № 2. – С. 351–352.
25. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – К., 1910. – Т. II. – 720 с.
26. «Он светил, как свещница» // Летописец. - 1212. - № 1 (34). – С. 32.
27. Пуцко В. Українські плащаниці // Людина і світ. — 1992. — №7–8. — С. 41–44.
28. Словник художників України. – К., 1973. – 272 с.
29. Участие Киевского Отдела в паздновании Полтавського юбилея // Военно-исторический вестник. – К., 1909. – № 1–2. – С. 54–55.
30. Цибульский К. Ненаучные приемы в научном деле // Киевская старина. – 1887. – Т.6. – С. 382–383.
31. Шевчук В. Родовідно-біографічні жанри в давній літературі // Неопалима купина. – 23 квітня 2008 р. – С. 4.
32. Щербаківський Д. Суєта суєт // Сяйво. – 1914. - № 1. – С. 157-160
33. Щербаківський Д. Український портрет до кінця XVIII ст. / Український портрет XVII-XX ст. – К., 1925. – 256 с.
34. Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – 105 с.
35. Щироцький К. Дещо про давні портрети // Сяйво. - 1914. – № 5–6. – С. 198–202.